

DE PUIGMAL Á CAP DE CREUS

NOTAS D' EXCURSIONS Y APUNTACIONES OROGRÁFICAS, TOPOGRÁFICAS
É HISTÓRICAS SOBRE NOSTRA FRONTERA PIRENÁICA CATALANA.

(Continuació.)

OTIOM que conegui 'l país veurá las pocas probabilitats de que passés la via romana per lo coll de la Massana ahont lo terreno, en la vessant meridional, es molt trencat y de rápida pendent. No hi ha dubte qu' aquells obstacles no impediren á Felip l' atrevit, trepar los Pirineus y baixar á l' Ampurdá, pero s' ha de notar que aquell camí era tant poch conegut, que fou necessari que un frare francés, de l' Abadia de San Andreu de Soreda, s' oferís al rey pera indicarli y servirli de guia. Baix lo regnat de Lluís XIV, lo marescal de Noailles, va passar també la frontera per aquell coll, després d' haver lliurat un combat brillant contra lo Comte de Monterey, virey de Catalunya (1677). Si la carretera de las Clausuras no hagués sigut guardada, en un y altre cas, s' haguera escullit de preferencia. Donchs cap conclusió podém treurer del trassat per lo coll de la Massana.

Además, lo pás per la Junquera es encara mellor indicat més naturalment sobre lo vessant meridional que en lo vessant que mira lo Rosselló. En efecte, al entrar á Espanya, la cordillera dels Pirineus que forma, desde la Junquera, la primera zona de la plana del Empurdá, s' aixampla extraordinariament. Lo mateix Mr. de Saint-Maló es obligat de reconeixer que «desde 'l Perthus al pont de *Campmany*, sobre'l *Llobregat*, l' inclinació es tan suau, qu' apenas es sensible.» Molt al contrari, al dirigir-se vers lo coll de la *Massana*, un hom se toparia ab dificultats considerables que lo farian recular, en lloch que la rebaixa del terreno indica quan s' ha de seguir lo camí vers las *Clausuras*, per lo coll del Pertús ó de Panissars, ahont l' antiga via es encara visible,

puig es en part tallada sobre la penya, la qual conserva encara las marcas de roderas de carros.

Deixém per un moment la dissertació de Mr. Aragon pera produhir alguns nous arguments á favor de sa tésis.

Lo terreno de que parla Mr. Aragon m' es familiar, com habitant del país; donchs he observat molt bé aqueixas regueras de carros sobre la penya en lo tros desde lo pont d' Espanya al pont de la pujada dels limits, per dallá del barranch, á dreta de la carretera pujant als limits. Molts més trossos de la via romana 's coneixerian encara si no fossen coberts per la nova carretera actual. Y á propòsit del nom *Jun-caria* dech fer conèixer als arqueólechs que 'l escut de la vila de la Junquera, lo mateix que son antich segell de la casa de la vila, representant un manat de jonchs, lligat per una cinta.

Fins ara l' estació de *Juncaria* ha sigut generalment reconeguda per estació de Figueras. Pero, pera probar ab més abundament los arguments de Mr. Aragon, diré que la Junquera es vila antiquíssima y que hi existian construccions romanas. Eixas construccions son avuy casi del tot destruhidas. Consistian en duas torras rodejadas de murallas, situadas á la part superior de la vila, qu' en dihuen encara la Força. Avuy existeix en dit punt una fàbrica de taps de suro, la qual s' ha construït ab las pedras de la fortificació y de las torras. Se veuhen encara alguns vestigis de muralla y los fonaments de las torras de dos metros de gruix; sa construcció es macissa, y per sa dura argamasa que s' ha hagut de desfer á barrinadas, se deduheix qu' es obra dels romans.

Ara dech contestar á un argument emés per l' autor de la Historia del Ampurdan, don Joseph Pella y Forgas. Diu en l' apéndice A; *observaciones topográficas*, que si bé s' arriba per la part d' Espanya ab facilitat als colls del Pertús y Panissars, s' ha de tenir en consideració que per la part del Rosselló seria molt difícil y costós per sa baixada rápida y que si havia de passar un camí de ferro, 's tindrian de construir viaductos y fàbricas colossals pera salvar la escabrositat del terreno.

Contestaré donchs á aquest argument lo següent:

Si la direcció de la via romana, en lo territori de la *Clusa*, hagués correspost á la direcció de la carretera actual, tindria rahó. En efecte al construir dita carretera, 's feu passar per los alts y punts més escabrossos, á fi de que fos dominada en tot son curs per los canons de Bellaguarda. La via romana, segons opinió admesa, passava per lo lloch

qu' en diuen: La *Clusa d' avall*, seguia la torrent del *Rom*, (1) tantost la riba dreta, tantost la riba esquerra y sempre al fons de la vall, passant per l' estret y terrible congost de las *Clausuras*, enterament convert de fortificació, ahont pochs defensors podian impedir lo pás á un exercit. Es fácil seguir encara la direcció d' aquella via, reconeixentne alguns vestigis. Després de passar lo congost de las *Clausuras* s' arribava fácilmente al coll de Panissars seguint sempre la vall del *Rom*, y per' arribar al coll del Portús se seguia, á poca distancia de las *Clausuras*, un affluent del mateix *Rom* qu' en diuen lo *Torrent del Faig*. La pujada d' eixos dos colls es suau y no ofereix dificultats. Se comprén donchs molt bé que 'ls ingeniers romans fessen passar la via per Bellaguarda.

Aixó dit tornarem á rependre la sabia dissertació de Mr. Aragón.

«Entre 'ls partidaris del trassat de la via per lo Coll de Banyuls, debém contar lo sabí arxiver de Perpinyá, Mr. Alart, lo qual en una interessant discussió arqueològica, deduheix que la via romana, que de las Galias se dirigia á la Iberia, costejava 'l litoral, puig que segons Strabon, lo temple de Venus (*Port Vendres*) aprop del mar, estava situada á la hora d' aquell camí. Col·loca també 'ls trofeus de Pompeyo á *Cerbera*, més al sud, y seguint sempre la mateixa direcció, en contradicció ab Marca, Henry y molts altres erudits que 'ls confonen ab la terra avuy desapareguda, ab la qual Vauban substituí lo castell de Bellaguarda. Mr. Alart podia prevaleixers de la opinió anteriorment emesa per Mr. de Gazanyola en sa *Historia del Rossello*: L' un y l' altre nos fan recordar que, segons Polibio, Anibal traspasá 'ls Pirineus 217 anys avans de J-C., caminant *la dreta al mar*; y Mr. Alart afegeix: «que si l' exercit no hagués costejat lo litoral, eixa observació seria inútil de fer.» Ab tot y aixó es molt presumible que aquell exercit fort de 50.000 infants, 9.000 cavalls y 37 elefants, entrá al Rosselló per moltes colladas. Lo Portús no 's troba pas tant lluny de la costa pera creurer que lo general cartaginés hagués prescindit d' aquell camí, en molta més rahó, que las foras debian estar divididas en varios cossos y ocupar gran extensió de país.

Aixó de que Anibal s' avancés *la dreta al mar* seria de poch valor, si no fos que Polibio ho repeteix quan diu: «Anibal arribá de cop á las voras del Ródano, *tinguent á sa dreta lo mar de Cerdanya*... y se prepará á passar lo riu á l' altura ahont encara no s' ha dividit ab cap branca; y establí son campament poch més ó menos á quatre jornadas

(1) Que baixa del coll de Panissars.

del mar.» (Polibió 52.) Donchs, hem de presumir que lo punt ahont efectuà lo pas del Ródano 's troba més allunyat de la costa que lo *Summmum Pyrenæum* de Bellaguarda. No obstant, Polibió, en los dos casos emplea las mateixas expressions. Se pot deduhir d' aixó que l' historiador grech ha volgut probar que la conseqüència obligada de la marxa d' Anibal vers los Alps, no era lo costejar seguidament lo mar. Ademés, Polibió diu senzillament que Anibal maniobrava pera traspasar los Pirineus, malgrat lo temor que 'ls Galos *atrinxerats en sas montanyas*, li inspiravan.» (Ibid, llibre III. C. 40.) No hem de deduhir donchs que, del resultat d' eixas expresions, era menys qüestió lo costejar vers lo cap *Cervera*, en lo qual Mr. Alart col·loca 'ls trofeus de Pompeyo, que de caminar vers lo *Summmum Pyreneum*, ahont se trobava, segons l' opinió de molts historiadors, lo monument erigit temps després, en honor del vencedor de Sertorio? Lo que confirma aqueix modo de véurer es la manera de que formalment s' expressa Strabon, quant diu: «Aqueix cami s' apropa tantost del mar com tantost s'en allunya.» (Strabon. llib. III. pág. 468.)

L' autor de la *Geographie historique et administrative de la Gaule Romaine*, Mr. Ernest Desjardins, de l' Institut, recorda l' opinió del célebre geógrafo grech en eixos termens: Strabon, diu, nos explica molt bé que lo cami d' Italia á Espanya s' apartava del mar pera pujar los Pirineus en lo punt ahont se veyan los trofeus de Pompeyo; y que, seguint dit cami, desde Tarragona, 's atravessava lo *campus Juncarius*, del qual la Junquera recorda certament lo nom antich. *Se sab que no hi ha pas possible á l' est del coll del Portús*, puig que lo cap de Creus, ants *Pyrenæum pomontarium*, s' avansa dins mar, rodejat de penyas y precipicis.»

c. BOSCH DE LA TRINXERIA.

(Seguirá.)

L' ARBRE CAYGUT

(DEL POETA GRECH A. VALAORITIS)

—»Arbre que vert y altívol al mitj del bosch t' alsavas,
¿perqué ara en la rivera te veig caygut y mort?
ayguats y pedregadas y llamps ahí desafiavas
y com cent anys enrera encara 't coronavas
de primerencas flors.

Lo pes de las centurias tas brancas no ajupia,
en ellas s'hi paravan las águilas reals;
lo vent jelat del Káres ni un brot may te prenia,
y á tu á esmolar sas banyas lo bou fréstech venia...
¿qué has fet, que ja res vals?»

—»Ahí, quant á la serra lo sol baixant anava,
vá vindre 'l Dimosari y 'l bosch de dol ompli:
Verns, pinatells y boixos, d' arrel tot ho arrencava...
de sopte, com corria al roch hont m' arrelava
esparverat vegí.

—»¡Més cap á mi no avansis!—lo roch digué llavoras
per altre camí trenca, que ré ab mi pot ningú;
si arrencas y avall tiras quant trobas á tas voras,
quí soch y 'l que ab mí guardo qu' en aqueix punt ignoras
torrent, es ben segú.

Jo soch aquella roca hont á traició moria
 qui á la Kalamitsana robá 'l cor y l' encsí:
 de llit y de sepulcre vaig ferli en nit sombria.
 Jo soch aquella pedra que plora nit y dia,
 la pedra d' Argilis!»

La torrentada aumenta inflada per la pluja,
 y 'l roch ho mira y calla y aixeca 'l cap furient:
 per sobre de sa espatlla, hi va estenent, quant puja
 sos brins la sensitiva, del héroe que s' enuja
 la cabellera fent.

Ab son mantell de Klefte, punyent sa curta llansa,
 rajantli la ferida, surt Argylis del roch:
 La torrentada al véurel en son camí no avansa,
 y fuig y s' evapora, que de per tot l' alcança
 com un alé de foch.

Y 'l Klefte en tant s' enlayra, flota entre cel y terra
 —«¡Qué llarga ha estat la vetlla! ¡Hont ets, lo meu corcer!»
 Dels funerals encara l' encens va per la serra
 y al héroe al cel se 'n puja. La mort pel espay erra
 brandantne l' encenser.

—«Oh Klefte, lo brau Klefte, ton roch ja no m' aguanta:
 lo llamp semá ma soca, lo vent me desbrancá!
 Sens vida al riu devallo; lo corp per mi ja canta,
 y 'l bosch que 'm vejé naixer gemega ara y s' espanta
 mirantme rodolá.

Oh Klefte, ¿no 'm coneixes? ¡Recórdat d' aquell dia
 que ab tos llebrers vingueres y 't vaig donar soplutj,
 mas ramas t' amagavan, ma música 't dormia,
 y en lo meu tronch grabares, ans de torná á ta vía,
 ton nom, que may ne fuig.

La sort als dos va unirnos en la mateixa roca:
 amunt tu te 'n vas ara, jo baixo per avall...
 ¡oh Klefte, lo brau Klefte, mon tronch l' abim ja toca
 ni brancas ara m' quedan; soch sols pelada soca,
 ¡Ajudam en mon mal!»

—»Vell arbre que 'm guardavas, ab nova vida alento;
la teva sachsejada ha estat mon despertar:
la sanch qu' era ta sava que 'm rejoyeneix sento...
Arbre volgut, escóltam! May parlo en va ni mento
ni ré 'm fa recular.

Quant de mon darrer dia la darrera hora siga,
en l' ataut que 'm fassis al clot devallaré;
mon nom qu' en lo tronch portas als dos per sempre 'ns lliga:
si avuy encara alento, mort demá, en terra amiga
ab tu hi reposaré!»

Y jo al arbre mirava, y al Klefte en l' alt oia,
y 'm van passar las horas com may ho hagués sentit.
De la esperansa en alas, la pobre ánima mia
volá als temps que ja foren, cercantne l' alegría
que anys ha pergué mon pit.

Y anava á totas bandas, com l' águila potentia
que may de volá 's cansa, mal degui arribá al sol;
anava als valls ombrivols y als cims que 'l sol argenta;
y al runós monesteri que al fons del bosch s' assenta
parava 'l rápit vol.

¡Que bé que alli m' hi veyá, quant ja finava 'l dia!
Las sombras dels que foren s' alsavan del fossá
y al campanar venian á ferme companyia...
¡qué cosas recordávan, sentint l' Ave-Maria.
y 'ls pins, y 'l mar llunyá!

¡Quantas voltas, com ara, volant sobre la serra,
he contemplat desferse, pujantsen per amunt,
los plors y las riallas dels homens de la terra!
Volcans, tempestats, pestas, de tot quant li fa guerra,
de tot jo era al damunt.

Y veyá, com en somni, ma joventut florida
que may ni ténue boyra ennuvolat lográ;

després, home mirávam, duhent al cor greu ferida;
y avuy me veig en l'ombra, al terme de la vida,
tremolant pel demà.

¡Arbre caygut, qué cosas, qué cosas que 'm dius ara!
Ahi tot ho alegravas ab ton ramatge vert;
joves y vells t' aymavan igual que 'ls fossis pare...
¿De tants com te volian, algú 't recorda encara,
veyente avuy nú y eri?

Oh arbre hont los cuchs ja nian, del cos tú n' ets imatge;
Kleste de Kalamitsi, tú ho ets del esperit...
¡Deu meu, quant aquí fini mon trist peregrinatge,
alé y coratge dónam per l' eternal viatge,
per veuret fit-à-fit!

F. BARTRINA.

DE PUIGMAL Á CAP DE CREUS

NOTAS D' EXCURSIONS Y APUNTACIONES OROGRÁFICAS, TOPOGRÁFICAS
É HISTÓRICAS SOBRE NOSTRA FRONTERA PIRENAICA CATALANA.

(Continuació.)

ITO la opinió de Mr. Desjardins encara que no fassi gran cas de sa autoritat, la qual, en aquest punt vé de tercera ó quarta mà. Eix autor ignora sens dubte la controversia á la qual la qüestió ha donat lloch; sense aixó s' en hauria recordat al fer menció dels congostos de la Massana y de Banyuls. També s' equivoca quan diu qu' Anibal després de passár los Pirineus per lo *Summum Pyrenæum* del Portús posá siti á *Illiberis*. Hauria hagat de dir que establí son campament devant d' *Illiberis* (1) sense lliurar batalla, y que hi rebé una diputació dels principals gálos, vingúts expressament de Ruscino, pera facilitar, sense combat, lo pás del exercit cartaginés al través del Rosselló. Sia com vulga, crech que ha indicat, segons los autors citats en son treball, lo verdader trassat de la via romana al entrar á Espanya. Diu ab rahó que lo pás per l' est no era pás practicable, encara qu' allavors com abuy hi busquessin la gent de peu un camí de travessa mes dret per lo coll de *Belitres* ó de *Banyuls*, y nó per lo cap de *Creus* que no es frontera pirenaica. Cap vestigi indica rastres de via romana, rastres que serian encara en part visibles si hagués existit, puig que s' veurien tallats sobre la penya.

Donchs hem de mantenir, ab rahó, l pás per lo *Summum Pyrenæum* de Bellaguarda (lo Portús) com á última estació de la via romana al entrar á Espanya, sens deixar de convenir, per aixó, qu' allavors com abuy, no 's pogués traspasar los Pirineus per colladas mes ó menos practicables.

(1) *Pyrenæum transgreditur, at ad opidum Illiberim castra locat.* (Tito Lívio, lib. xxi sect. 4.)

No pretench imposar irresistiblement ma opinió. Tota vegada ella me sembla mes racional que las demás.

En resumen, segons mon modo de veurer, hi hauria moltes estacions ben determinadas en lo Rosselló: *Salses, Tura, Ruscino, Illiberis, y Bellaguarda*. S'hi podria afegir *Ad Centenarium*, mes enllà del *Boló*. Se trovan en efecte sobre aquell punt numerosos rastres d'estació romana demunt los quals està construïda una antiga capella que té nom *San Martí de Fonollar*. Crech que Mr. Henry la senyalà 'l primer; jo mateix lo vaig acompanyar sobre aquells llocs, y aprop de la capella vàrem trobar vestigis de numerosas substructions que semblavan provenir d'un establiment relativament important.

Quedaria sols á justificar per la medició los punts senyalats. L'autor, que acabo de citar, hó ha fet, rectificand las conjeturadas equivocacions dels numeros que reglan las distancias entre las variadas estacions. Aqueix procediment, empleat també per los partidaris dels demás trassats, era, afins de cert modo, imposat per las diferencias que existian entre los numerosos dels itineraris transmesos per l'antiguetat. No 's poden conciliar si nó sentlos concessions reciprocas, á las quals un s'ha de resignar per falta de documents precisos. Y no 's pot fer diferentment quan un no té una certitut sobre lo punt ahont estavan situadas algunas estacions.

Ruscino, com exemple, ocupava allavors lo mateix punt que ocupa abuy dia la torra anomenada *Castel-Rosselló*? Se creu que si; pero aquella vila, que, segons Pomponius Mela, s'havia fet colonia romana y fou destruhida per la invasió dels bárbaros als principis del segle v es dubtós que 's trovés establerta sobre l'espai reduhit, dominat per la torra construhida solsament en la edat mitjana, á la bora dels ribástos (falaises) als peus dels quals corre lo riu *Tech*: qui sab si *Ruscino* 's trobava allavors mes aproximada del punt que ocupa Perpinyá. La presencia dels principals gálos que 's trobavan reunits quan reberen los embaixadors d'Anibal, sembla indicarnos que l'antigua ciutat tenia sa importancia, y que, lo *Castell* actual nos representa potser las ruinas d'un castell distant de la vila, pero dependent d'ella pera sa defensa. Se compren donchs que aqueixa incertitut sobre lo verdader emplassament de las estacions autorisi certa tolerancia en l'apreciació de las distancias. ¿No 's podria encara conjeturar que la via romana no atravessava ni *Ruscino* ni *Illiberis* y que podia molt bé passar pels entorns d'aquellas dos vilas, pero mes lluny, lo mateix que las estacions de nostres camins de ferro que s'trovan separadas dels pobles dels quals portan 'l mateix nom? Si axí fos, y es

probable, un hom s' explicaria fàcilment lo que sembla un error en la medició de certs trassáts, sobretot si s' te en compte lo sinuosas qu' eran las vías sobre molts punts.

Los erudits, dels quals he fet menció, 's dedicavan á llurs concienciosos estudis, llarchi temps avans lo descobriment dels gerros apolinaris que fou al principi de 1852. Se sab que, en aquella época, trobaren á Roma, al reparar lo manantial de la font mineral de *aque apollinares*, entre altres objectes preciosos, tres gerros de plata, parescuts al millari d' or que l' emperador August havia fet erigir al centro del *Forum*, sobre 'ls quals era gravada la indicació de totas las carreteras de l' imperi, ab sas numerosas estacions que conduhian de Gades á Roma. Era com una llibreta de correo, que s' ha conservat á través dels segles, sens cap alteració per part dels copiadors, y atés aqueix medi de comprovació, se podia molt bé rectificar l' itinerari d' Antonino y las taulas de Pentinger. Aixó fou fet, en conjunt, per Mr. Alfret Jacobs. Mr. Aurés ha publicat també un treball notable relatiu á la concordancia dels gerros y sa comparació ab l' itinerari d' Antonino y la taula theodosiana (de Pentinger).

«Després d' habernos apoderat de Roma, en 1864, recorri á la amistat d' un oficial intelligent (Mr. le capitaine de Basseville) 'l qual me procurá un debuix de un dels gerros mes grans esposats al museo *Kirscheriano* del col·legi romá. Las inscripcions gravadas sobre los tres gerros son idénticas; pero no s' hi trova ni *Illiberis*, ni *Centenarium* ó *Centuriones*. Pot ser aquelles estacions estavan llavors suprimidas, en lloch que lo mapa de Pentinger, porta solsament, *Illibere* y no porta *Combusta* que 's trova sobre los gerros apolinaris y l' itinerari d' Antonino. M' havia cregút poguer reconeixer exactament totas las estacions del Rosselló que se trovan entre *Salses* y *Bellaguarda*, ab l' ajuda de las inscripcions gravadas sobre los gerros apolinaris. Com s' acava de veurer, mon desitj va quedar enganyat. No s' pot donchs formar-se opinió sobre la via romana á son pás per lo Rosselló si nó ab l' ajuda dels documents citats en aquest estudi. Cada hù escullirá lo trassát que li semblará millor establert. Henry, de Saint-Maló, de Gazanyola, Alart, etc. etc., han esposat las rahons de sas respectivas preferencias: en quant á mi m' en refereixo al trassát que comporta *Salses*, *Combusta* ó sia *Tourá*, *Ruscino*, *Illiberis*, *San Martí de Fonollar* ó sia *Centuriones*, *Summum Pyrinæum* ó sia lo *Portús* (1) En eixa

(1) Mr. Aurés ha publicat en Nimes, en 1868, un opuscul que porta lo titol següent: *Concordancia dels gerros apolinaris y de l' itinerari de Bordeaux á Jerusalem, y comparació ab la taula de Pentinger y l' itinerari d' Antonino* In 8.º 128 pág. ab cuadros.

questió, quan no podem conseguir la veritat absoluta, es necessari, mentres se fassi mes llum, contentarse de la veritat aproximativa (1). A ella m' he resignat.

Reprodueixo un quadro sinoptich dels itineraris que 'm procurà 'l senyor capitá de Bassaville. S' hi han reproduhit los noms gravats en los tres gerros que 's trovaren en 1862. Un quart gerro 's trová algun temps després; porta las mateixas indicacions que los tres primers. S' han de comprovar ab la taula de Pentinger. Aquest trevall ha sigut fet per Mr. Aurés.

Mr. de Basseville, no sols ha copiat exactament las inscripcions del gerro mes gran: al dibuixarlo ha fet de manera que enrotllanlo en un cilindro qualsevol s' obté la reproducció del gerro original dividit en quatre compartiments per columnas. Lo gerro te 'l coll y peu aixamplats.»

Ara tornarem á parlar del coll de la Massana, y donarem la etimologia del nom Massana segons un autor rossellonés.

En 981, Lotari, rey de Fransa, confirmá á favor del monastir de San Genís la possessió de tots los bens que pertenenxian á dit monastir. En lo número de pobles designats en lo diploma que se li otorgi, s' trova 'l poble de San Pere, situat á prop d' Argelès: *villam sti Petri quæ est juxta villam argelariam* (Marca Hispanica, Tit. n.º 128)..... Una vegada probat aqueix punt, dech concretarme solsament en buscar provas en tota l' extensió de l' antich territori de *San Llorens*. Al recorrer donchs aquell territori s' arriba á un lloch que s' anomena encara *San Pere dels Forquets*, abont se veu lo mas Muntaner; es en aqueix punt donchs que, en aquell temps, existia l' iglesia de San Pere, de la qual lo diploma de l' any 981 fá menció..... Com en aquells llocs no s' trovan vestigis de un conjunt de casas que formin un poble, hem de creurer necessariament que lo poble de San Pere s' componia solsament de masos islats y distants los un dels altres. Es, potser, per la multitud de aquells establiments rurals que la montanya d' Argelès ha pres lo nom de *Ma sana* que porta encara abuy. Lo mot *mas* es sens dubte l' arrel del nom precitat, y nos es permés presumir que *Massana* significava en aquell temps un territori *dividit en masos*. (Renard de SantMaló. —Publicateur des Pyr. Orles. 6 Juliol 1833).

Al cim de dit coll y en territori francés se trova una torra que correspon ab una altre molt alta qu' en diuhen la torra de *Madalóch*.

(1) Mr. Henry autor d' una historia apreciada del Rosselló.

Aquellas torras construhidas lo llarch de la frontera dels Pirineus y sobre los punts culminants, de construcció antiquíssima, han cridat l'atenció dels arqueólegs y suscitat no pocas discussions lo mateix que las vias romanas. Los uns diuen que foren construhidas pels romans, altres per los goths, altres per los árabes y per fi per los reys de Mallorca.

La primera torra que s troba en la alta cordillera es á una hora ans d'arribar á coll d' *Aras*, construhida en un puig elevat y de rica vista; ne diuen la torra del *Mir*. Es redona de una alsada de 8 metres y de 4 metres de diámetro á l'interior. Es de tres pisos, en volta, y sos murs tenen 1 50 m. d'espessor. Se puja al primer pis per una escala de pedra construhida dins lo gruix del mur, á 1'50 metres d'altura del platerreno. Pera pujar al segon pis es lo mateix. La torra està construida sobre una plataforma de 3 m. de relleu; y á l'entorn de la plataforma, la penya es tallada de modo que la torra s' troba isolada per un fosso de regular profunditat y amplada. En l'únic costat pera entrar en la torra, vers la porta, hi ha una escala de pedra de uns dos metres que hi dona accés. Los murs, encara que tinguin un gruix de 1 50 m. son espitllerats. (1) No hi ha pedras de tall, son pedras de tota dimensió unidas per una argamassa dura y compacte semblant á la argamassa de las construccions romanas.

Describe minuciosament aquella torra porque qui n ha vist una, totes poch ó molt son lo mateix. De segur que desde la torra del *Mir* veurém una altre torra ab la qual correspon: en efecte á unas tres horas se presenta la torra de *Cós* del tot arrunada. Aqueixa torra està en combinació ab la torra de *Batera*, de *San Cristau*, de *Bellaguarda* (eixes dos destruidas) de la *Massana*, de *Madaloch* y las torras de vora mar.

Es difícil fixar la época de sa construcció y per que serviren. Lo cert es que ha de ser molt remota. N'hi há que pretenen que aqueixas torras eran torras de refugi y de defensa; està molt be, pero vos demano quin refugi podia oferir la torra del *Mir*, á 1500 metres d'altitut, las torras de *Cós*, de *Batera* etc., lluny de tota habitació, en paisos deserts, en montanyas escarpadas y d'elevació?.. Comprench molt bé que las torras espargidas en nostre litoral servissen de refugi.

(1) Lo ser los murs espitllerats, vol pas dir que sas espitlleras servissen per la defensa de la torra, com en las fortificacions de la edat mitjana. Se compren sa impossibilitat per lo metre y mitj de gruix de la paret. La forma de ditas espitlleras fa creuer que servian pera donar claror á l'interior de la torra, puig que no rebia la llum d'altra manera.

En efecte, quan l' perill d' una invasió era senyalat per las torras d' observació de la montanya, los barons cridavan y reunian sos vassalls y s' tancavan en sos castells. Las vilas de alguna importancia posseñian sa *Força*, punt fortificat y de refugi. Las casas ricas de pagés tenian sa torra dins la qual la gent se refugiava ab lo que volian salvar tant com durava la tala dels piratas serrahins de Mallorca ó desembarcats de la costa moruna. A fins á 1830, que s' conquistá Alger, duraren las sorpresas dels moros en nostras costas.

Donchs, de que servian las torras dels cims dels Pirineus? y á quina época han sigut edificadas? Es difícil respondrer. La bona rahó que s' pot donar es que foren construïdas per los que fugint de la invasió serrahina permanexeren durant llarchs anys en las garrotxas escabrosas del Pirineu. Al principi, serian sens dubte torras de refugi pero á mida qu' anavan conquistant sa terra, se servirian d' ellas pera senyals ab farons ó alimares com estava en us al segle XI en lo famós article *Princeps namque* dels *Usatges* de Barcelona. En Pere III, acampat sobre lo coll de Panissars feu fer huna alimara vers la Junquera axi com havia demprés, per anunciar l' invasió del rey de Fransa (Montaner).

En Pere IV, quant se las havia ab lo comte d' Ampurias, (1384) feu un reglament sobre los senyals que havian de fer las torras y castells de la frontera al tenir noves del enemich. Durant la nit s' havia d' encendre *hun faro* y de dia *huna fumada* per cada cent homes d' armes que passarian la frontera. Cada torra transmetia la senyal á fins las torras de *Madalóch* y de la *Massana* las quals transmetian lo senyal á la torra de Peralada y de eixa al restant de Catalunya.

Pera mes ilustrar eixa cuestió y donar una proba de las discussions que ha suscitát, reproduhirém la polémica de dos sabis historiadors y arqueólechs del Rosselló *Mrs. Pierre Puiggari* y *Henry*.

«—Torras sobre las montanyas vulgarment y falsament atribuhidas als sarrahins com á torras de senyal.—

Aquellas torras erigidas sobre molts cims de nostres Pirineus passen vulgarment per torras de senyals construïdas per los moros. Pero Tito Libio nos diu que aquellas que s' han atribuhit als serrahins d' Espanya, existian ja ans de la segona guerra púnica. No es menos eert que del temps del Baix Imperi s' construïan aquellas especies de fortificacions y que son us principal consistia en oferir un refugi al moment del perill á la gent y remats dels pobles vehins (Gibbon, tom 7).

Lo género de construcció d' aquellas torras y tampoch l' historia

no 'ns proban que sian obra dels moros; res nos diu que hagin servit precisament per la transmissió de senyals. En nostres arxius trovém probas del contrari. S' hi troba, com exemple, que las torras de *Madalóch* y de la *Massana* eran destinadas á la defensa del país, y que aquesta última que protegeix lo coll que porta son nom, havia sigut construïda per ordre de Jaume primer, rèy de Mallorca (*Arxiu del real patrimoni*, 5 Reg. cartulari de Coplliure). P. Puiggari corresponsal de l' Academia Real de Tolosa (*Journal le Publicateur des Pyrénées, orientales* 1832. núm.29).

Contestació de Mr. Henry.

Torras de senyals segons la opinió de Mr. Puiggari, «res nos diu »que aquelles torras hagin servit precisament á la transmissió de »senyals, puig tenim probas del contrari en nostres arxius » Es una equivocació; jo probaré que nostres arxius parlan de l' us de senyals. Ducange á la paraula *Adalides*, cita un tros que diu: *ponunt de die speculatores seu atalaias, et noctu auscultatores* En 1384, quan en Pere IV hagué obligat á son gendre, lo Comte d'Ampurias, á deixar sos estats lo qual refugiat en Languedoc, reunia foras pera tornar á entrar en l' Ampurdá, lo rey Pere que s' trobava allavors á Figueras feu publicar un bando pera regir los senyals que las torras s' havian de transmetre pera anunciar l' aproximació del enemich. Lo vigilant de la torra la mes aproximada de la frontera per la qual lo comte d'Ampurias havia de penetrar en lo Rosselló, debía encendrer un gran foch al ovirar l' enemich, si era de nit, y si entrava de dia, fer una gran fumada. Aqueix primer foch ó fumada qu' era la senyal d' alerta havia d' esser seguit d' altres fochs ó fumadas per cada vegada que veurian entrar cent homes de llansa. La torra del castell de Perpinyá tenia de fer immediatament la mateixa senyal pera ser transmés d' una torra á l' altra fins á la de *Madelóch*, y d' aqueixa á las torras situadas á l' altre part dels Pirineus fins á Barcelona.

c. BOSCH DE LA TRINXERIA.

(Seguirá.)

DE PUIGMAL Á CAP DE CREUS

NOTAS D' EXCURSIONS Y APUNTACIONES OROGRÁFICAS, TOPOGRÁFICAS
É HISTÓRICAS SOBRE NOSTRA FRONTERA PIRENÁICA CATALANA.

(Continuació.)

I ha més encara: á causa d' aqueixa mateixa destinació, las torras que, tant en Espanya com en Catalunya, han conservat lo nom árabe d' Atalayas, se las nomenava també *Phares* (Faros). Una ordenació de Berenger Dalmás, inspector de fortificacions del rey de Mallorca, nombrá *casteylans de la torra del Far* de Tautarel á tres individus als quals los hi doná per pagar 35 lliuras per tots tres, mes dos lliuras pera pagar lo menjar d' un gos qu' eran obligats á mantenir (arxiu Dom.) Donchs, aquellás atalayas, encara qu' en Gibbon diga 'l contrari eran mes torras de guayta que de refugi, com en lo temps dels romans. Lo poch espay que tenia l' interior de la major part d' ellas de poch hauria servit pera poguer refugiarshi la gent d' aprop ab son bestiar y menys encara á la gent dels pobles que eran casi sempre enmurallats. (Henry.—*Publicateur du 8 Sbre. 1832* núm. 32.)

Réplica de Mr. P. Puiggari á Mr. Henry.

Quan jo he escrit que res provava que aquellás torras haguessin servit *precisament* á transmetre senyals..... y qu' aixó no era la destinació *principal* d' aquells castells durant lo Baix Imperi, me sembla que eixos dos mots *precisament* y *principal* bastarán pera apartar tota ideya d' exclusió. Perqué donchs emprar probas de tanta rama pera probar una cosa que ja sabia? Convinch que aquellás torras han servit alguna vegada de guayta. Pero, parlant ab bona lógica, nos es permés deduhir, ab Mr. Henry, que havian sigút construïdas espresament pera aquell objecte. Si fos així, lo mateix se podria dir de

campanars, de montanyas y de totas las elevacions sobre las quals se fan també senyals quant es necessari.

Mr. Henry fa cas omís de las provas contrarias; condemna molt decidit en *Gibbon* sens haverse donat la pena de llegir son escrit relatiu á aixó y que jo mateix li indicava pera abreviar. Consultantlo hauria pogut compendre de quina manera torras bastant reduhidas podian procurar un refugi suficient. Li aconsello, donchs, torne consultar aquell historiador il·lustre; y mes encara, puch indicarli en l' arxiu real (R. 18 p. 133) una ordenació de 1388 que ordena al comandant de la torra antigua dels Banys d' Arlés de recullir, en cas de perill, los homes y las donas del vehinát ab tot son haber, provisions y mercaderias (ab tots sos bens).

Lo que diu en Ducange, res prova; parla no més que de centinel·las. *Atalaya* es un home que vigila; també 's compren com á punt elevat qualsevol que serveix á dit vigilant. En aqueix sentit lo castellà y lo català traduueixen aqueix mot en llatí per *Specula* que vol dir lo mateix. En lo Rosselló lo mot *Atalaya* no s' emplea; sols s' emplea son verb *atalayar* y encara mal á propós.

Segons la opinió de Mr. Henry nostras torras eran també conegudas per lo nom de fáros y no pot citar-ne no mes una: la torra que s' en diu *del Far*. Relativament en aixó, nos refereix que Berenger Dalmás, (hauria hagút de llegir Dolms y no Dalmás) encarregat d' inspeccionar y aprovisionar los castells del Rosselló nombrá tres guardians pera aquella torra. Pero, además de que aquella ordinació res nos prova de lo que nos hauria de provar, es també bastant ridicul. Com s' enten, tres guardians ó castelans pera una sola torra! y encara per qué afegirhi un cá? Creu Mr. Henry que sia pera entretenir un farol ó una gabia de foch. Pero si Mr. Henry hagués girát lo full, hauria vist una ordinació real que nombra solsament un únich governador dels tres col·locats, per lo complacent delegát. Hi hauria vist també, que no era sols la torra que portés lo nom *del Far*, pero lo portava també la montanya sobre la qual estava edificada; *Turris podii del Far*. Molt mes hauria vist si hagués overt lo registre del patrimoni real, intitulát: *Castells reials de Roselló any 1369*, com també la recopilació d' ordinacions reals referents á lo que contenian y de lo que faltava en quiscuna de aquellas fortaleras, en número de trenta.

La torra *del Far* es una de las primeras, y en ella 's refereixen solsament municions de guerra y queviures; no s' hi fa menció ni de *far* ni de cap altre foch. N' es lo mateix de tots los demás castells inscrits en aquell registre. M' atreveria encara á dir, després d' haver

molt buscat, que cap nombrament de governador, en nostres arxius, fa menció de senyals, lo que probaria qu' aixó era no més un accesorí de moment y que res significava.

Donchs, si aquells castells ab sas municions eran guardats per quatre ó un sol individuó á fins al moment del perill; n' hem de deduir que aquells empleats feyan las funcions de guardas de magatsem ó be de porters.

Citaré un fet notable que vé en ajuda de la tésis que defenso. Lo reyalme de Valencia es poblát de torras com las nostras poch mes ó menos. Foren verdaderament edificadas per los serrahins (es dir en lo segle XII); pero la proba que no servian pas sols pera transmetre senyals es que quant s' en apoderá lo nostre rey en Jaume en 1240, en lloch de col·locarhi guardians encarregáts d' encendre focs, hi col·locá pera sa guardia y defensa, nobles y braus templaris, y també sanjuanistas y mercenaris; hi veyem caballers del mes alt llinatge.

Veyém donchs ab evidencia, que nostras torras encara qu' haguessen pogút servir pera senyals, eran verdaderas fortalesas que no s' han de confondre ab senzills *Fares*, qual nom en la edat mitjana, 's donava á las torras destinadas pera avisar de la proximitat de l' enemich. La torra del *Far* mateixa no n' estava exceptuada; puig havem vist qu' era un fort castell, un castell real. Y si un observa encara qu' es actualment coneguda per *Torra del cim del Fare*, en lo document que havém citat, debem naturalment deduhir que havia prés lo lloch d' un verdader far, qual nom porta encara la montanya, ó bé que la mateixa montanya havia servit y podria servir encara de far.

En fi caldria, segons me sembla, deixar aqueixas ideyas de torras de senyals á aquells que poch instruits en lo modo qu' es fehia la guerra en aquell temps, judican nostras antigas fortalesas no mes en comparació ab las modernas.

(*Publicateur* del 29 Sbre. 1832 núm. 35).

Réplica de Mr. Henry.

«Dech una contestació á la réplica de Mr. Puiggari: aquí la teniu:

Tornem donchs á parlar de las torras de senyals. Aferrát sobre l' opinió de Mr. Gibbon, Mr. Puiggari vol absolutament que tot cedeixi al sistema d' aquell escriptor: per éll es lo *magister dixit*. No obstant hem de distingir las torras fortificadas las quals encara que poch importants podian ab sas fortificacions oferir un refugi suficient, y las que tenian sols per principal objecte la transmissió de senyals. Lo meu critich vol que torni á consultar l' arxiu del patrimoni real pera veurehi una recopilació de documents relatius á lo que existia y á lo que

faltava, als castells reals pera convencerme que res se refereix á fars y fochs. Ja que 'm vol fer aqueix servey jo li 'n faré un altre; li faré notar també que en lo mateix arxiu existeix una ordinació de 'n Pere IV del 8 de maig 1346 fixant lo salari de tots los empleats del Rosselló: al arribar á l' article de gent de guerra trovará la paga que 's donava als capitans de torras fortificadas; y en lo número d' aqueixas torras se troba la torra de *Tautarel*, la d' *Opol*, la de *Bellaguarda*, la de *Laguardia* etc., no n' hi veurá figurar cap de aquellas destinadas pera senyals, com las torras de la *Massana*, de *Madelóch*, del *Mir* etc., qual diámetro interior varia entre 10 peus (torra de *Cároch*) y 15 peus (torra del *Mir*), las quals no haurian pogút servir de gayre refugi als pagesos y remats dels pobles vehins. N' infereix d' aquí que las torras de senyals no haguessen pogut servir en cas de perill als pagesos que hi podian cabrer, y que en temps de guerra no sols hi posés guarnició proporcional; pero, segons ma opinió llur objecte principal era la transmissió de senyals.

Mr. Puiggari pretén que las senyals que hagueren pogut fer eran senyals de moment, y a propòsit d' aixó, 's fa molt graciós quan diu que lo mateix podian servir los campanárs y montanyas. En efecte te molta gracia, pero aném al grá. En primer lloch, li recordaré que segons lo mateix Tito Livio, los senyals eran ja coneguts del temps dels romans com á destinació d' aquellas torras *multas et locis altis positas turres. Hispania habet quibus et speculiset propugnaculis adversus latrones utuntur*, Mr. Puiggari coneix sens dubte 'l ditxo catalá *fer alimaries*. Si vol donarse la pena de buscar aquest últim mot dins Covarrubias, hi trovará: *alimara significa señal y es lo mesmo que ahumada que es la seña que hazen las torras ó atalayas de la costa*. Es aquí prou precis lo mot *seña* pera probar que los senyals d' aquellas torras no eran senyals de moment? Mr. Puiggari trobará potser una escapatoria contestantme lo mot *atalaya de la costa* no podria ser si no una vana disputa de mots, puig li podria fer notar que la traducció conserva á la *Tourmagne* de Nimes la qual es certes ben lluny del mar, lo nom de *phare*, y mireu aquí lo que relativament á aixó diu l' autor de las antiguetats de Nimes: «L' us de dar senyals pel medi del foch s' ha » practicat en los temps més remots, de consegüent es molt verosimil » que la *Torra Magna* hagi sigút construïda pera la práctica d' un » costum tan sabi y útil pera lo descans de pobles y ciutats de las » quals Nimes era la capital. La situació, la construcció, l' elevació d' » aquella torra colocada sobre un dels punts mes elevats... Tot aixó » nos dona la prova incontestable d' aquella destinació primitiva. Sa es-

«cala que fou sols construïda pera pujar al cim de la torra, nos indica que únicament se servian de sa plataforma superior. Donchs aquella apropiació no podia ser altre que la qu' acabo d' indicar.»

En quant al mot *Atalaya*, Mr. Puiggari declara resoltament que no està pas en us en lo Rosselló. Com s' enten? Es tanta la diferencia del rossellonés ab lo català? Donchs si la llengua es la mateixa, que mon crítich consulti lo *gazophilacium* de Lacavalleria; lo *Thesaurus Catalano-latinus* de Torra; lo *Lexicon Catalano-latinus* d' Oelius Nebressensis, é hi trovará aquell mot molt ben reconegut com tots los demés de la llengua catalana. Quan se proclama la pretensió de contrarestar *opinions atrevidas* se deu fer per manera de no produhirne de tant fàcil refutació.

He dit que las *Atalayas* portavan també lo nom de fars. Es bastant singular que després d' haver sols volgut veurer en lo mot fare farols y gabias de foch. Mr. Puiggari declari, algunas ratllas després, que en la edat mitjana s' havia donat aquell mateix nom á algunas torras, (vaig á transcriure sas paraulas), *al cim de las quals se fehian fochs pera avisar l' aproximació de l' enemich*. No es lo mateix que jo he dit? Pero es pas l' única accepció que s' hagi volgut donar al mot *pharé*; en la edat mitjana, volia dir també columna de foch, puig que *Gregoire de Tours* l' emplea com á sinónim d' *incendi*, al parlaruos de l' esglesia de San Hilari que fou cremada.

(Henry.—*Publicateur* del 15 Octubre 1832).

Altra réplica de Mr. Puiggari.

«Pot haberhi semblant desgavell al de Mr. Henry? Després de haver despreciat Gibbon, bromeja, en son últim article, sobre ma segona invitació en consultarlo; després emplea un *distinguo* y l' abandona al últim paragraf, pera acabar d' admetre lo qu' ell mateix havia reconegut ser equivocació, salvo una petita restricció que aviat apreciarem.

Se figura Mr. Henry haver dit molt al citar-me l' ordinació d' en Pere iv! Ha donchs oblidat las bonas provas que li he donat referents á las torras de la *Massana* y de *Madaloth*! Ja que son distraccions sevas, las hi hem de recordar altre vegada. Que sapiga donchs que 's llegeix en un auto de 1356, conservat en lo arxiu de Coplliure, que la torra de la *Massana*, que s' en deya també *Perabona*, havia sigut construhida per lo rey Jaume I de Mallorca; *protectione terræ suæ*; y que en lo registre de *provisions* del patrimoni real, fol. 45, hi há un nomenclament de governador pera aquella fortalesa de l' any 1444.

En quant á la torra de *Madaloth*, trovará també en lo registre 5 fol. 95 del mateix, lo nombrament d' un governador de l' any 1333; y un altre, fol. 141, de l' any 1341 ab la clausa següent: *Jubentes illi qui custodiam dictæ turris gerit, ut illam, cum armis et arnesiis et aliis ad ipsam pertinentibus tibi tradat.*

La torra d' en *Mir*, es dir; *del Castellar*, puig que lo nom de *Mir* ha sigut donat á aquella torra lo mateix que lo nom de *Mahút* á la capella de San Marti, 's troba precisament en lo registre dels castells reyls de Rosselló com á fortaleesas.

En quant á la torra de *Carroig*, lo rey no 'n podia salariar son governador, per la senzilla rahó que perteneixia al comte d' Ampurias.

Obligat donchs de convenir que nostras torras eran castells y llocs de refugi, Mr. Henry tota vegada pretén que son principal objecte era la transmissió de senyals. Com ho prova? Primerament ab una petita burla, molt fora de lloch, sobre la absurda inducció que pera mi prové de son sofisma. *Aném al grà* diu éll y eixos *grans* li serveixen ben mal, comensant per lo mot *speculis* que traduheix tot al revés, á sa fantasía, malgrat haverli jo indicat lo sentit verdader en tots los diccionaris. No parlo tampoch del *pro pugnaculis*, que certes no 's troba dins Marca, p, 128 en lo qual s' ha apoderat de lo dit per Tito Livio.

C. BOSCH DE LA TRINXERIA.

(Acabará).

BRINDIS ⁽¹⁾

A esta taula vinch á alsar ma copa,
si m' hi feu lloch, Deu vos ho prenga be;
per tots los pobles oprimits d' Europa,
companys y amichs, ma copa aixecaré.

Polonia, va per tu; la patria noble,
en la desgracia la nació més gran.
per tos patíbols que pujava 'l poble
com escala d' honor, al cel mirant.
Per tes verges, pels martyrs y patriotes
cayent com bons en lo combat de mort,
per ton dret trepitjat entre les potes
dels cavalls del autócrata del Nort.
Per ta terra en malahora repartida,
feta á les-sorts per Cèssars bandolers,
oprimida per tots, per tots ferida
y á tots venuda com á vil comers.

Per la infelissa Irlanda, quals fruyts lleva
per afatar tan sols á son tirá.
en tots temps perseguida sense treva
per blanchs y negres á qui mes podrà.
Per aquell Parlament que 't varen pendre,
temple august de la santa llibertat,

(1) Premi de una copa de plata, oferta per D. Joseph Pujol, en l' últim certámen de Sans.

que sabs encare agonisant defendre,
ultim joyell de ton tresor robat.
Per tos fill morts de fam y pe 'ls que ploran
baix les urpes in-nobles del senyor;
també per 'quells que lluny de tu devoran
lo desitx de venjansa dintre 'l cor.

Pe 'l poble vasch; pe 'l niu d' independencia
per ma de Deu penjat al Pirineu,
qn' encara avuy s' inflama ab la cadencia
del terrible *aurrerà* ab sonora veu.
Per tos furs y tes lleys arrebossades
ab males arts per enemichs traydors,
per tes crestes sublims y fondalades
y tos heroichs combats fascinadors.
Per l' esperit qu' encara vivifica
aqueix poble de braus; per son demà;
perqué dessota l' arbre de Guernica
vingan á darse tots los bons la má.

Y ara vaja per tu, patria estimada,
mes qu' ab la copa brindaré ab lo cor;
Per tu, patria, vilment hofetejada,
ferida, per butxins, de malà mort.
Per ta llengua cent voltes escarnida,
per tes lleys ja llensades á recó,
per la veu que terrible en mon cor crida
ab l' accent d' una santa indignació.
Per ta corona en lo combat perduda
del fort contra del bo.... Pe 'l gran moment
que dels pobles vexats s' alsí en ajuda
Deu venjadó ab terrible continent!

A alsar la copa vinch á aquesta taula,
oh, bons companys, per una idea units;
la llibertat fulmina ma paraula,
jo soch la veu dels pobles oprimits.

RAMON E. BASSEGODA

9 Juny 1885.